

Грудка землі

Леся Храплива-Щур

— Тпру-у-уу!.. задержав коні візник Максим. — Не для коляси1) пана генерального писаря оці всі яри2), степи та балки3)!

А поки візник нарікав, відчинилися з лоскотом двері коляси і малий Грицько Орличенко4) вискочив з розгоном на траву. Ах, як добре побігати після цілоденної їзди!

Над правобережним3) степом заходило сонце, а від річки тягнуло прохолодою. Грицько став цікаво розглядатися, що діялося кругом. А діялося багато: запорожці6) вже розкладали багаття на дні яру. Глибоко, так, щоб московська погоня не завважила диму. А на малій площинці на узбіччі яру ставили сердюки7) намет для гетьмана Мазепи. Шведи8), як звичайно, держалися оподалік. Двірський медікус короля Карла9) роз'яснював кільком старшинам, що рана на нозі їх величності гоїться щораз краще.

Все було таке барвисте, таке цікаве! А от в колясі треба було сидіти тихо і навіть говорити не можна було, щоб не розбудити найменших Михайлика і Варки. І Грицько сидів тихо. То тільки молодша від нього Настунька хлипала щораз: — Мамо, їстоньки! . .

"їстоньки" було що. Тільки Настуні не смакували паляниці10) з чорної разової муки. Тих паляниць накупили слуги досхочу в останньому селі. Та Настуня не могла забути білих пампушків з медом, що їх їла дома, в Орликівці11). А тут пампушків не було. Зате баба Мокрина страшила Настуньку, що коли не втихомириться, прийде цар Петро12) і забере її геть. А тоді Ганна, дружина генерального писаря Орлика починала знов втирати сльози та просила бабу, щоб не згадувала царя Петра. А то ще чого доброго накличе справді москалів! І Грицькові було жаль, що мама плачуть. А мама плакали майже весь час, ще від Полтави13).

Отак було в колясі. І якби не те, що Грицько з батьком домовилися, що козакові не годиться плакати, то нераз і Грицько може заплакав би.

А тут, надворі, свіжий вітерець і пахне п'янно степова трава. Задивився Грицько на гетьманський намет14).. . Туди б зайти та хоч одним оком поглянути! Ясновельможний пан гетьман приходитьсЯ Грицькові хрещеним батьком, але навіть сам Грицько не сміє його турбувати. А хотілося б побачити його, щоб опісля хвалитися Настуні:

— Е, а я бачив сьогодні пана гетьмана, а ти ні, є!

Придержуючись руками сухих жмутків трави, Грицько виліз аж перед сам намет. Тут метушилися слуги, зносили в намет з возів якісь коробки, позиввані дорогі килими, гетьманські пишні шуби. Грицько тихенько підсунувся аж до входу.

Нараз із намету вибіг гетьманський чура15). Трохи не збив Грицька з ніг!

— І чого тобі тут волочитися, людям проходу не давати? — накинувся він на малого. Але коли пізнав Орличенка, серце йому пом'якло:

— А, це ти? Без діла блукаєш?

— Я... — і Грицько не знав, що йому далі відповісти.

— Я саме й хотів спитати, чи не можна б чим допомогти!

— видумав швидко і сам зрадів.

— Багато ти допоможеш! — буркнув знов чура, відгортаючи споченого чуба. — Та коли хочеш — ось тобі кубок¹⁶), принеси води ясновельможному. А я побіжу по медікуса¹⁷). Не здоровиться нашому ясновельможному, ой, не здоровиться!

І чура погнався вітром, а Грицько так і залишився з дорогим кубком у руках. Стиснув кубок обидвома руками і пустився бігом на дно яру до річки. Та нелегко було зачерпнути води з високого берега! Грицько постояв, поміркував, присів, а далі і поклався на березі. Вже простягнув руку, коли важкий кубок нараз висмикнувся йому і поринув на дно. Грицько неначе обімлів зі страху. Лежав нерухомо і слідкував очима, як кругом кубка розходилися мутні круги води і як він щораз глибше поринав, аж поки його не стало видно.

— А ти що таке цікаве там побачив?! — залунав нараз над ним бадьорий хлоп'ячий голос. Грицько, не оглядаючись, ледве вистогнав зі здавленого горла:

— Кубок ясновельможного потонув! — І враз серце Грицькові стиснув такий жаль, як може ще на руїнах Батурина¹⁸) минулого року.

— Кубок?! Та ми його зараз дістанемо! — і щось шугнуло попри Грицька та плюснуло у воду. А ще хвилина —

і перед ним стояв хлопчина, трохи старший за нього, у драній одежині, що вся стікала водою.

— Ось тобі твій кубок! — промовив весело. — А ти вже плакати хотів!

— Я не плачу! — надувся Грицько та сягнув рукою до лиця, чи там справді не було якої непослушної сльози.

Та хлопчина вже зацікавився чим іншим:

— То кажеш, цей кубок справді гетьманський ?

— Так, я хотів принести у ньому води напиться ясно вельможному...

— Отакої! То ти ясновельможному хотів набрати такої води з намулом, а може і з жабами! — і хлопчина знов розміявся від вуха до вуха.

— А деж іншої взяти? — спитав Грицько і розклав безпорадно руками.

— Та ось тут джерело чисте, холодне! А він, роззява, хотів з річки брати! — Поки Грицько доглянув, де джерело, хлопець був вже там. Вилляв брудну воду, сполоскав кубок та набрав чистої, джерельної.

— Ну, тепер ходім!

Взяв Грицька за руку і разом подерлися з яру вгору. Грицькові подобався цей хлопчина і він дав себе вести. Так і добре було; Грицькові чобітки весь час ковзалися по стрімкому узбіччі. Аж пристали, щоб відпочити. Грицько спитав:

— А як тебе звати?

— Левицький, Грицько¹⁹).

— Я теж Грицько, Орличенко. Ти звідкіля?

— З Маріївки.

— А я з Батурина. Мої мати зі сестрами та братом ось-там у колясі.

— А я до запорожців пристав. Вони добрі!

— І не боїшся сам? — дивувався малий Грицько.

— Кажу ж, що не сам, а з козаками! — відповів більший Грицько ніби весело, але чоло його захмарилося.

— Я знаю, що козаки добрі. — похапцем додав Грицько. — Вони разом з ясновельможним стали проти Москви і боролися хоробро!

Дійшли до намету і менший Грицько відхилив обережно важку оксамитову завісу, що закривала вхід. У наметі був вже разом з іншими старшинами і батько Грицька, генеральний писар Пилип Орлик. Гетьман сидів на скриньках, плечима спершись об щоглу намету. Лице його було жовте, мов віск у церковних свічах. Медикус держав гетьманську руку та слідкував за живчиком, а всі старшини стояли зажурені, такі зажурені, що батько навіть ніби не завважив Грицька.

Малий Грицько віддав гетьманові поклін, як годиться, та простягнув кубок з водою. Гетьман усміхнувся, взяв кубок, напився, і здавалося Грицькові, ніби зразу повеселішав від того:

— А, це ти Грицьку! Спасибі тобі, дитино, що мені води приніс, труду не пожалів...

— Для вас, ясновельможний пане гетьмане, я нічого не пожалію! — промовив Грицько, немов із самопала вистрілив. Аж всі старшини усміхнулися, хоч мабуть не до сміху їм було!

— В тебе, Пилипе, син удався! — звернувся ясновельможний до батька. — А ти, Грицьку, вчитися любиш?

— Люблю! — і Грицько спаленів аж по вуха. — І хочу, як батько колись, вчитися в Київській Академії²⁰), диспути вести, у драмах грати²¹)...

— Дай цього Боже, дитино! Та боюся, що не для тебе я Академію розбудував. — і ясновельможний нараз скривився, неначе щось його заболіло.

— Вашій милості не слід розмовою томитися! — завважив турботно полковник Герцик.

— А справді, поклонися, Грицьку та біжи геть! — нахмарився і батько.

— Ні, ні, стривай! — перебив гетьман. — А хто цей твій друг Грицьку? Як його звати?

— Грицько, та ще й Левицький! — зголосив сміливо старший Грицько.

— А де твої батько-ненька?

— Зарубали москалі в Маріївці... Все наше містечко вирубали...

Від цих слів ясновельможний похилився, як зрубаний дуб. Лице його ще більше пожовкло.

— Отаке . . . таке діється по всій Україні! — застогнав.

Знов усі заметушилися. Медикус наливав якісь ліки, обох Грицьків вивели поспішно з намету. Малий Грицько став ні в цих, ні в тих, не знав, що йому робити та казати. Аж великий Грицько озвався:

— От і засмутив я ясновельможного... Та що порадиш, коли воно правда!

— Ах, якби мені так шабля та самопал²²), я б цих москалів зараз усіх прогнав з нашої землі! — затиснув кулачки малий Грицько.

— Шабля, кажеш? А ти вже коли мав у руках козацьку шаблю? — спитав нараз великий.

— Батько своєю бавитися не давав, а тільки вчитель учив фехтування легкою шпагою²³)...

Великий Грицько повеселішав:

— А ось я вже пробував держати шаблю! Ти тільки ходи зі мною до козаків, то й тобі дадуть попробувати!

І пішли.

Їли козацький куліш, пробували і держати в руках шаблю самого кошового отамана Костя Гордієнка. Коли отаман почув, що це Пилипа Орлика²⁴) синок, то й дав своєю шаблею погратися. А потім козацький кухар наклав ще одну мисочку кулішу, щоб Грицько Настуні заніс. А Грицько Левицький пішов з ним та якось так вже й остався при родині Орликів. Завжди вмів стати у пригоді: то води на постоях приніс, то дітей забавив, а Настуні навіть вистругав ляльку з якогось дерева. Малого Грицька навчив гратися і в городки, і в свинки, і дужатися навчив.

Так наблизилися аж до річки Богу. За Богом була вже Туреччина. Послали послів до сераскіра-паші²⁵), щоб дозволив переправитися на той бік.

Тим часом розтаборилися. Генеральний писар Пилип Орлик прийшов на хвилину до своїх рідних. Сів на пенюк, взяв Грицька за обидві руки і промовив, немов до дорослого :

— Що ж, Грицьку, поїдемо в землю чужу, бісурменську²⁶) ... Аби лише сераскір пропустив.

І — Грицько не міг повірити своїм очам. Батько заплакав, хоч вони погодилися, що козак ніколи не плаче...

А з Грицьком дивно скоїлося. Вирвався батькові з рук та як лиш помітив, що ніхто не дивиться за ним, шугнув поміж високі колеса повозу, поміж коні й козацькі вози. Спинився аж у комишах над річкою. Присів, послунав, чи хто не біжить за ним, а тоді прошепотів до себе:

— Не поїду! Хай їде хто хоче, а я не поїду! Не поїду до бісурмана! Тут залишуся! В Академію повернуся!

Вітер хитав комишами, а Грицькові вже здавалося, що це глядачі зібралися, щоб слухати його диспути. А він їм скаже, ого, він їм скаже!

Та нараз щось краще придумав:

— Ні, я на Січ піду! Там вольному воля! А в чужину не хочу, не хочу та й не хочу!

І знов здавалося Грицькові, що бачить кругом себе море голених козацьких голів²⁷), а запорожці підкидають вгору шапки та гукають: — Грицько Орлик хай нам отаманом буде! Москалі нашу Січ зруйнували, а він її нам відбудував!

Вже хотів Грицько тричі відпрошуватися, як звичай велить, коли ж збудив його із мрій голос старшого Грицька:

— А хай тобі всячина! Куди ти це забрався?

Грицько стрепенувся, хотів тікати, але від старшого Грицька тікати якось не

годилося. А той далі лаяв:

— Ти аж сюди забрів, а там пані-матка твоя зовсім занепокоїлася! Прийшов дозвіл від сераскіра — вже й переправлятися починають через Бог. І москалів лихо несе — а тебе як нема, так нема!

— Я не піду за Бог, в чужину! На Січ піду! — пробурмотів Грицько.

— Зо мною до коляси підеш, от що!

— А коли не піду?!

— То візьму тебе на плечі, мов барана та й понесу! — і старший Грицько справді нахилився, щоб підійняти його на руки.

Малий Грицько відскочив:

— А я не дамся!

— То дурний будеш! Сам же ясновельможний їде, то видно так треба!

— Та до бісурмана? — настоював малий.

— Кращий бісурман, ніж москаль! Та якби ти тут остався, тебе москалі-нелюди роздавили б, мов жабу!

— Ніяка я тобі жаба! — обурився менший Грицько.

— Не мені, а їм! Чуєш: що ти їм тепер зробиш? Ніщо!

А то виростеш, вивчишся на чужині, то збереш весь світ проти тих антихристів! Будеш з кожним королем його мовою говорити, всім до серця промовиш, всім розкажеш, що від москаля добра не ждати. І тоді всі разом підемо їх воювати!

Меншому Грицькові аж очі загорілися:

— Правду кажеш?

— Святу правду! Якби я не хотів з чужини в рідний край вертатися, хай би мене краще тут в очеретах вовки з'їли! Я вивчу на чужині всі штуки: намалюю козака, а москаль побачить, то зразу мертвий з переляку впаде! А тоді повернуся та розмалюю всю Україну: церкви Божі, палати, хати, аж у цілому світі кращих картин не буде!

В ту ж хвилину злякано збила крилами зграя диких качок і десь зовсім недалеко бухнуло кілька пострілів. Більший Грицько схопив меншого за руку:

— Москалі! Біжімо, щоб ще хоч на човен попасти!

— Стривай, я лише... — малий Грицько зігнувся та набрав рукою пригорщу чорної, вогкої землі. — Мушу оце взяти, щоб не забути, чого я в чужину поїхав, для чого треба мені весь вік працювати²⁸!

Задихані допали останнього човна, що вже відчалював від берега. Мусіли зараз же лягти на дно човна, бо москалі стріляли з берега.

Відсапнули. Менший Грицько зважився трішки піднести голову... Глянув: рідний берег вже тільки синів у тумані...

1) Коляса — вигідний, критий віз.

2) Яр — вузька, глибока долина з річкою на дні. В Україні особливо багато таких ярів на Поділлі, куди саме переїздили війська гетьмана Мазепи.

3) Балка — степова долина.

4) Грицько Орличенко, син генерального писаря при гетьмані Івані Мазепі. Діється

це в 1709 році, після битви під Полтавою. Грицькові було тоді 7 років.

5) Правобережний — місця на Україні визначаємо за тим, в котрому напрямі від бігу ріки Дніпра вони лежать. На схід від Дніпра простягається Лівобережна Україна, на захід Правобережна.

6) Запорожці — козаки з Запорізької Січі піднялися були під проводом свого кошового Костя Гордієнка, разом з гетьманом Мазепою проти царя Петра. їм довелося і разом з гетьманом Мазепою покидати Україну.

7) Сердюки — гетьманські козаки, що творили прибічну сторожу гетьмана.

8) Шведи — під проводом свого короля Карла Дванадцятого ішли в той час теж війною на москалів. Гетьман Мазепа получився з ними, щоб скинути з України московське ярмо.

9) Шведський король Карло був ранений в ногу на кілька днів перед битвою під Полтавою. Це була одна з причин, що козаки та шведи програли цю битву.

10) Паляниця — пляцок.

11) Орликівка — родинне село Пилипа Орлика.

12) Цар Петро Перший — саме тоді царював у Росії. Проти нього виступив гетьман Мазепа, бо цар Петро задумав був знести всі права козацької України та прилучити її до Росії.

13) Від Полтави — від битви під Полтавою, де цар Петро переміг козаків та шведів.

14) Навет — шатро.

15) Чура — козак-слуга.

16) Кубок — цей кубок, дуже дорогий та з гарними прикрасами, задержався опісля у музеї та його можна було оглядати там.

17) Медікус — так звали тоді з-латинська лікаря.

18) Батурин — столиця гетьмана Мазепи. Після того, як гетьман Мазепа виступив проти москалів, цар Петро здобув і знищив Батурин, хоч батуринці боролися дуже хоробро під проводом полковника Чечеля.

19) Григорій Левицький — коли виріс, став славним малярем. Вивчився в чужині, повернувся в Україну і там розмальовував церкви.

20) Київська Академія — гетьман Мазепа розбудував Києво-Могилянську Академію так, що вона стала найкращою високою школою на всьому сході Європи.

21) Диспути і драми — у ці часи учні вищих шкіл вчилися, як провадити прилюдні розмови на різні поважні теми, і ці розмови звали диспутами. Також школи ставили часто театральні вистави-драми.

22) Самопал — зброя, по-теперішньому — рушниця, кріс.

23) Фехтування шпагою — у багатих домах вчили тоді дітей вже змалку орудувати легкими мечами. Це був тодішній рід спорту чи забави, що його принесли з Західної Європи.

24) Пилип Орлик — став після смерти гетьмана Івана Мазепи гетьманом України. Він перший створив конституцію України, ще в 1711 році.

25) Річка Бог, що вливається в Чорне море, була тоді границею поміж Україною та

Туреччиною. Сераскір-паша це був місцевий високий урядовець, що мав право пропускати переходців через границю.

26) Бісурменська земля — турки визнають магометанську віру і зате в Україні звали їх бісурменами. Турки й татари давніше часто воювали українські землі, та в часи гетьмана Мазепи вони помагали козакам.

27) Голені голови — козаки мали звичай голити волосся на голові, залишаючи тільки мале пасмо волосся — чуб або оселедець.

28) Грицькові не довелося повернутися в Україну. Але він все життя працював, щоб якнайбільше важних людей Західної Європи пізнали Україну та хотіли їй помагати, і справді з'єднав для української справи багато прихильників.